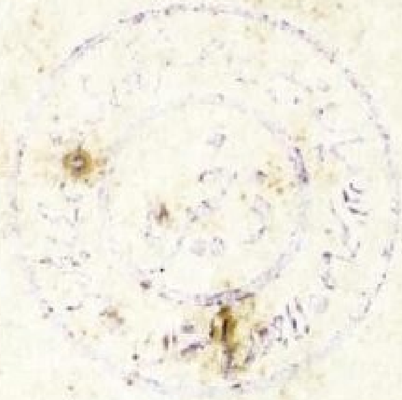

ارشادِ رحیمیہ

از شاہ عبدالرحیم دہلوی علیہ الرحمہ

بہ یادگارِ شفقت شعار

امامِ ربّانی مجدّد الف ثانی امام الشریعت والطریقت حضرتِ شیخ
احمد فاروقی سرہندی قدس اللہ سرہٗ

ہر لحظہ جمالِ خود نوعِ دگر آرائی
شورِ دگر انگیزی، شوقِ دگر افزائی (جامیؒ)

آلودۂ اثم و عدوان ـــــ غلام مصطفےٰ خان۔ جمعہ ۹ صفر ۱۳۷۹ھ
مطابق ۱۴ ستمبر ۱۹۵۹ء

مطبوعہ افتخار پریس۔ باہتمام "سراج الکتابت" حیدر آباد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ کما ھو بہ حقیق و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ محمد الشفیق کما ھو بہ ملیق و علی آلہ و اصحابہ الذین غاصوا فی بحر التوحید و اظہروا افرائد الدرر من لجۃ التحقیق۔ اما بعد۔ می گوید قلیل البضاعت و کاسد الصناعت الراجی من اللہ الکریم محمد عبد الرحیم بن وجیہ الدین الاویسی نقشبندی غفر اللہ لہ و لوالدیہ و لاستاذہ و مرشدہ کہ دریں اوراق کلماتے چند کہ سالک ایں طریقہ شریفہ علیہ را وقوف بروے لازم است بیان کنم شاید کہ اہل دولتے را بہرہ ازیں حاصل شود۔ بحکم الدال علی الخیر کفاعلہ۔ ایں فقیر بدیں نعمت عظمیٰ داخل شود۔ رباعی:۔

با ایں ہمہ بیحاصلی و ہیچ کسی درماندہ بنارسائی و بوالہوسی

دادیم نشان از گنج مقصود ترا   گر ما نرسیدیم تو شاید برسی

وَاللّٰهُ الْمُوَفِّقُ بِطَرِیْقِ السَّدَادِ

فصل ا — بدان اَعَزَّكَ اللّٰهُ عَنْكَ وَاَبْقَاكَ که طریقۂ بزرگوار قطب الاقطاب حضرت خواجہ بہاء الحق والدین والشرع المعروف بنقشبند و خلفاے ایشان قدس اللّٰہ تعالیٰ ارواحہم۔ بعد از تصحیح عقیدہ اہل سنت و جماعت و اتیان اعمال صالحہ واتباع سنن ماثورہ و اقتفا آثار صحابہ رضوان اللّٰہ تعالیٰ عنہم اجمعین و عزیمت در عمل و اجتناب از محظورات و مکروہات دوام عبودیت است۔ یعنی دوام حضور باحق سبحانہ و تعالیٰ است بے مزاحمت شعور غیر بلکہ از شعور این شعور نیز تمی مرد الا اوقات من غیر فترۃ و تشتت عزیمۃ و این سعادت عظمیٰ و نعمت الکبریٰ بے جذبہ الٰہی کہ جذبہ من جذبات الحق خیر من عبادۃ الثقلین میسر نیست و موثر ترین اسباب حصول این جذبہ جز صحبت برگزیدہ کہ سلوک وے ابتدا بجذبہ باشد و مشرف بہ تجلی ذاتی شدہ باشد نیست و صحبت ... و الا بسا کس سالہا در صحبت اولیا ... عقیدہ ... ظاہر نہ شدہ و از سبب ترک ... در اسفل السافلین افتادہ۔ چنانچہ در سنۃ اللّٰہ چنان است کہ آن عودی بے مادر و پدر تولد نمی تواند ولد

معنوی بے مرشد متعسر۔ قال الشیخ ابو علی الدقاق قدس سرہ الشجرۃ
التی تنبت بنفسہا لاثمر لہا وان کان لہا ثمر ثم یکون
بغیر لذۃ۔ وایں فقیر را بظاہر وصلت بہ تلقین واجازت از شیخ علی
التحقیق بالاتحداد حقیق جامع مظہرات السبحان حافظ کلام الرحمن خواجہ سید
عبداللہ است قدس سرہ۔ والیشاں را از شیخ المشائخ حضرت شیخ آدم بنوری
است والیشان را از مرشد زمانہ وشیخ یگانہ مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد
سرہندی کابلی است۔ والیشان را از ناشر طریقہ علیہ در بلاد ہند حضرت
خواجہ محمد باقی است۔ والیشان را از حضرت خواجہ امکنگی است والیشان را
از مولانا درویش محمد است والیشان را از مولانا محمد زاہد است۔ والیشان
از قدوۃ الابرار خواجہ عبید اللہ احرار است والیشان از شیخ الشیوخ
جامع المعقول ومنقول صاحب العلم والعمل مولانا یعقوب چرخی والیشان
را از قطب الاقطاب سلطان العارفین صاحب الطریقۃ خواجہ بہاء الحق
والدین المعروف بہ نقشبند۔ والیشان را در طریق نظر قبول بہ فرزندی
از شیخ طریقہ خواجہ محمد بابا سماسی است۔ اما نسبت تربیت حضرت خواجہ
قدس سرہ بہ حقیقت از روحانیت حضرت خواجہ بزرگ خواجہ عبد الخالق
غجدوانی است۔ ونسبت ارادہ وصحبت وتعلیم بہ آداب سلوک وتلقین
ذکر حضرت خواجہ را از حضرت امیر سید کلال است والیشان را از خواجہ

محمد بابا سماسی است۔ وایشان را از خواجہ علی رامیتنیؒ۔ وایشاں را از خواجہ محمود انجیر فغنوی۔ وایشان را از خواجہ عارف ریوگریؒ۔ وایشاں را از خواجہ عبدالخالق غجدوانیؒ کہ سرِ حلقۂ خواجگانند۔ وایشاں را از خواجہ امام ربانی ابو یعقوب یوسف بن ایوب ہمدانیؒ۔ وایشان را از خواجہ علی فارمیدی طوسیؒ است کہ از کبار مشائخ خراسانند و حجۃ الاسلام امام محمد غزالیؒ را تربیت در علم باطن از ایشاں است۔ وایشاں را از شیخ ابو القاسم گرگانیؒ۔ و شیخ ابو القاسم را انتساب در علم باطن بہ دو جانب است۔ یکے شیخ ابو الحسن خرقانیؒ و دیگرے را شیخ ابو یزید بسطامی است و ولادت شیخ ابو الحسن بعد از وفات شیخ ابو یزیدؒ بودہ۔ و تربیت شیخ ابو یزید بحسب باطن در روحانیت بودہ نہ بظاہر و صورت۔ و نسبت ارادۃ شیخ ابو یزید بحضرت امام جعفر صادق است رضی اللہ تعالےٰ عنہ۔ و بہ نقل صحیح ثابت شدہ است کہ ولادۃ شیخ ابو یزید نیز بعد از وفاۃ حضرت امام است و تربیت حضرت امام دیگرے را بحسب معنیٰ در روحانیت بودہ است نہ بحسب ظاہر و صورت۔ و حضرت امام جعفر صادق را رضی اللہ تعالےٰ عنہ، چنانچہ شیخ ابو طالب مکی قدس سرہٗ در قوت القلوب آوردہ دو نسبت ثابت است یکے بہ والد بزرگوار خود امام محمد باقر۔ و ایشاں را بوالد بزرگوار خود امام محمد زین العابدین علی بن الحسین است۔ ایشاں را بوالد بزرگوار خود امام حسینؓ وایشان را بوالد بزرگوار امیر المومنین علی رضوان اللہ تعالیٰ علیہما اجمعین وایشان را بہ حضرت رسالت پناہ

صلی اللہ علیہ وسلم۔ ومشائخ طریقت قدس سرہٗ سلسلہ نسبت ائمۂ اہل بیت را
رضی اللہ تعالےٰ عنہم از جہت نقاہت وعزت وشرفے کہ دارد سلسلۃ الذہب
نام کردہ اند۔ ونسبتِ دیگر کہ حضرت امام جعفر صادق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ پدر
مادر حضرتِ امام است واز فقہائے سبعہ بودہ است وبے نظیر زمانِ خود در علم
ظاہر وباطن وے را نسبتِ ارادۃ باطن بہ سلمان فارسیؓ است رضی اللہ عنہ
ووے را با وجود شرفِ صحبت حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نسبتِ
باطن بہ امیر المومنین ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالےٰ عنہ نیز بودہ است۔ بعد از انتساب
بحضرتِ رسالتِ پناہ صلی اللہ علیہ وسلم، حضرت امام مقتدا خواجہ محمد پارسا قدس
سرہٗ در قدسیہ نوشتہ اند، اہلِ تحقیق برآنند کہ امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہٗ بعد
از حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم ازاں خلفاء کہ بر امیر المومنین علی مقدم
بودہ اند ہم نسبتِ باطن تربیت یافتہ اند۔ وشیخ ابو طالب مکی قدس سرہٗ در قوت
القلوب فرمودہ اند کہ قطب الزمان در ہر عصرے الی یوم القیٰمۃ در مرتبہ ومقام
نائب مناب امیر المومنین ابو بکر صدیقؓ است۔ وآن سہ دیگر اوتاد کہ فرو تر
از قطب اند نائب مناب آن سہ خلیفہ دیگر اند کہ امیر المومنین عمر وامیر المومنین
عثمان وامیر المومنین علی اند رضی اللہ تعالیٰ عنہم وشش دیگر از صدیقان نائب
منابِ شش دیگر از عشرہ مبشرہ رضوان اللہ تعالےٰ علیہم اجمعین۔ ونسبتِ دیگر
شیخ ابوالقاسم گرگانی در ارادتِ باطن شیخ ابو عثمان مغربی دوے را بہ ابو علی کاتب

و وے را بہ ابو علی رودباریؒ۔ و وے را بہ جنید بغدادیؒ۔ و وے را بسری سقطیؒ
و وے را بہ معروف کرخیؒ۔ و شیخ معروف را دو نسبت واقع است۔ یکی بہ داؤد
طائیؒ۔ و وے را بہ حبیب عجمیؒ۔ و وے را بہ حسن بصریؒ۔ و وے را بہ امیر المومنین
علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ و ایشان را بہ حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم۔ و دیگر شیخ معروف را نسبتِ ارادت بحضرت امام علی موسیٰ رضا است
و ایشان را بوالد بزرگوار خود امام موسیٰ کاظمؒ۔ و ایشان را بہ والد بزرگوار خود
امام جعفر صادق رضی اللہ تعالیٰ عنہ الی آخر النسبۃ کما مر۔ از بیانِ سلسلۂ این
مشائخ قدس اللہ ارواحہم معلوم می گردد اکثر مشائخِ این طریقہ کہ در سلسلہ
مذکور اند اویسی بودہ اند۔ و معنی اویسی آن است کہ حضرت شیخ طریقت شیخ فریدالدین
عطار قدس اللہ سرہٗ گفتہ اند" قومے از اولیاء اللہ باشند کہ ایشان را
مشائخِ طریقت و کبراء حقیقت اویسیان نامند و ایشان را در ظاہر حاجت
بہ پیرے نہ بود۔ زیرا کہ ایشان را حضرتِ نبوت صلی اللہ علیہ وسلم، یا روحِ ولی
از اولیاء حق در حجرۂ عنایتِ خود پرورش می دہد بے واسطۂ غیرے۔ چنانچہ
اویسؒ را داد رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ و این مرتبۂ عالی تا کرا دہند۔
ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ۔ و بسیارے از مشائخ طریقت
را در آوانِ سلوک توجہ بہ این مقام بودہ است۔ چنانکہ شیخ ابو القاسم گرگانی
طوسیؒ کہ سلسلہ شیخ ابو الجناب نجم الدین کبریٰ بہ ایشان می پیوندد و شیخ

ابوسعید ابوالخیر و شیخ ابوالحسن خرقانی وغیرہم۔ و اویسی را در سلوک و وصول به فیض ربّانی و تجلیاتِ رحمانی ارواحِ مقدسه وسایط می باشند۔ اما در طریقِ جذبه که طریق وجہِ خاص است ہیچ واسطه در میان نه بود۔

فصل ۲۔ بدان اَعْطَاكَ اللّٰهُ وَ اِیَّانَا مَعَارِجِ نِهَایَاتِ الْکَمَالَاتِ که طریقهٔ سلوک و وصول این طائفه بر سه گونه است۔ اول طریقِ ذکر است۔ و چون ذکر از روے لفظ و نطق کونی است و از روے مدلول ربانی پس برزخ است میانِ خلق و حق۔ و به سبب ذکرِ نوعِ ارتباطے حاصل خواہد شد که آں علم لدنی است خارج است از تعلیم و تعلم۔ و ذکرِ اسم ذات و نفی و اثبات بمنزلهٔ ہجّا است مر طفل را که ہرگز بے ہجا ملکهٔ قرأت حاصل نه شود۔ و مشایخ طریقت قدس اللہ اروا حہم از جمله اذکار ذکر لا اله الا الله را اختیار کرده اند۔ و حدیث نبوی چنین وارد است که افضل الذکر لا اله الا الله۔ و حجبِ روندگان نتیجهٔ نسیان۔ و حقیقتِ حجاب انتقاش صورِ کونیه است در دل۔ و درین انتقاش نفی حق و اثباتِ غیر است۔ پس از خلاص شرک خفی جز به ملازمت و مداومت بر معنی این کلمه که نفی ماسوائے حق و اثبات حق سبحانهٗ تعالے حاصل نیاید۔ طریق ذکر آن است که لب بر لب و زبان به کام چسپاند و نفس را در درون حبس کند چنان که بسیار تنگ نه شود۔ و حقیقتِ دل که عبارت از آں لطیفه

دراکست کہ در طرفۃ العین اورا بہ آسمان رفتن و در تمام عالم سیر کردن میسّر است۔ از ہمہ اندیشہا خالی سازد و دے را بہ دل مجازی کہ گوشت پارہ ایست بر صورتِ صنوبری جانب چپ متوجہ گرداند و بذکر کردن مشغول کند برین نہج کہ کلمۂ لا الٰہ را از جانبِ راست تا ناف کشد یا از کتفِ راست حرکت دادہ ...... تا براست رساند و کلمۂ الا اللہ سخت بر دلِ صنوبری زند۔ چناں کہ حرارتِ او بتمام اعضا برسد و محمد رسول اللہ را از جانبِ چپ تا بجانب راست برد و در طرفِ نفی وجود جمیع محدثات را بہ نظرِ فنا مطالعہ کند۔ یعنی چوں بدل گوید لا الٰہ اِلّا اللہ برابر این بخیال اندیشۂ معنی لا موجود تصور کند ہمہ اشیاء را و خود را درین اندیشہ محو کند و در طرفِ اثبات ذاتِ حق سبحانہٗ تعالےٰ را بہ نظرِ بقا ملاحظہ نماید۔ یعنی چوں الا اللہ گوید ملاحظہ کند انچہ موجود است حق است۔ و طریقِ اسمِ ذات آنست کہ بر قلب صنوبری شدہ اسمِ مقدس اللہ بمدِّ تام و شدِّ تمام از سینہ تا ناف می کشند و بہ زبانِ دل ذکر می گویند با ملاحظۂ معنی بے چون۔ یعنے اکبر اے این طریقت عقبِ ہر ذکر این معنی را ملاحظہ می کنند کہ توئی مقصود و توئی موجود۔ و بعضے صورتِ پیر در خیال نیز تصور می کنند۔ و گفتہ اند باز داشتن نفس در وقتِ ذکر سببِ آثارِ لطافت است و مفید شرح صدر است

واطمینانِ دل است۔ و مؤثر است در نفی خواطر و عادت کردن به باز
داشتن نفس به سبب وجدان حلاوت عظیم است و به واسطۂ مطالعۂ جمیع
مکنونات به نظر فنا و مشاہدۂ وجود قدیم حق سبحانہ‘ به نظر بقا و ملازمت
بر این ذکر حقیقتِ توحید در دلِ ذاکر قرار گیرد و چشمِ بصیرت وے کشاده
گردد تا او را میان شرع و عقل و توحید ہیچ تناقض نه نماید و درین
مقام ذکر صفتِ لازمِ دل گردد۔ بعد ازان بجاے رسد که حقیقتِ ذکر
با جوہرِ دل یکے شود و ہیچ اندیشۂ غیر نماند و ذکر در مذکور فانی گردد چوں
بارگاہِ دل از زحمتِ اغیار خالی گردد بحکم لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ
وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدٍ مُّؤْمِنٍ۔ جمال سلطان اِلَّا اللّٰہ تجلی نماید
و حکمِ وعدہ اُذْکُرُکُمْ مجرد از لباسِ حرف و صوت و خاصیت کُلُّ
شَیْءٍ ھَالِکٌ اِلَّا وَجْھَہٗ آشکارا شود تا که وجود روحانیت باقی است
و بمرتبۂ فنا نه رسیده است، آن ذکر به حقیقتِ خفیه نیست۔ و چوں
به حقیقتِ فنا برسد آنجا بود که باطن او از نفی بالیستد و بجز از
اثبات نتواند و ذکر او اللّٰہ اللّٰہ اللّٰہ شود۔ و انچہ حقیقتِ کلمہ و سِرِّ
اوست به رسد۔ و حَقِیْقَۃُ الذِّکْرِ عِبَارَۃٌ عَنْ تَجْلِیَۃِ الْحَقِّ
سُبْحَانَہٗ لِذَاتِہٖ بِذَاتِہٖ مِنْ حَیْثُ الْاِسْمِ الْمُتَکَلِّمِ اِظْھَارًا
لِلصِّفَاتِ الْکَمَالِیَۃِ وَوَصْفًا بِالنُّعُوْتِ الْجَمَالِیَۃِ وَالْجَلَالِیَۃِ

اول تجلے کہ بر سالک آید در مقاماتِ سلوک تجلیِ افعال بود کہ آن را
محاضرہ خوانند۔ و آنگاہ تجلی صفات شود کہ آنرا مکاشفہ خوانند و آنگاہ
تجلیِ ذات شود آن را مشاہدہ خوانند۔ وحضرت خواجہ امام ربانی خواجہ
یوسف ہمدانی رحمۃ اللہ علیہ کہ سلسلۂ مشائخ ما قدس اللہ ارواحہم
بہ ایشان می پیوندد چنین فرمودہ اند کہ طالب را باید شب و روز
مستغرق لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللہ باشد خواب و بیداری بر گفتن وے لفق
کند۔ و دست از نوافل نمازہا و ذکرہا و تسبیحہا بدارد و اختصار بر این
کلمہ کند جائے کہ علم لدنی وحکمت الٰہی بود خدمت بہ نفل زحمت باشد
و در قطع علائق مخلوقات ہیچ آلتے از افعال و اذکار ظاہری و باطنی
کامل و شافی تر از قولِ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللہ نیست۔ و نیز مشائخ گفتہ
اند اگرچہ دل بذکر گویا گردد از سعی در ذکر نمی باید ایستاد علی الخصوص
پیش از صبح و بعد عصر و نماز شام۔ و حضرت خواجہ امام علی حکیم
ترمذی رحمۃ اللہ علیہ فرمودہ اند کسے کہ دوام دولتِ ایمان
طلبد باید کہ در ہر جاے و ہر کارے عادت وے گفتن لَآ اِلٰہَ
اِلَّا اللہ بود ظلمتِ شرک خفی ہموارہ باین کلمہ دور کند۔ و ہم
ایشان فرمودہ اند کہ بیداریِ دل را درجات ہست و بیداری میسر
نمی شود الا بہ اقتصاد و اقتصاد دوامِ ذکر ہست در نوم و یقظہ

و بعضے مشائخ ذکر لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه را اختیار کرده اند و مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰه را دائم مضمر می دارند۔ و مشائخ ما قدس اللہ ارواحہم کلمہ تمام را می گویند۔ و قال حجۃ الاسلام گمان مبر که روزنِ دل به ملکوت بے خواب و بے مرگ کشاده نه گردد که این چنین نیست۔ بلکہ اگر به بیداری کسے خویشتن را ریاضت کند و دل را از دستِ غضب و شہوت و اخلاقِ بد و ناپاکیِ این جہان بیرون کند و جائے خالی بہ نشیند و چشم فراز کند و حواس را معطل سازد و دل را بملکوت مناسبت دہد۔ اللہ اللہ اللہ بر دوام گوید بدل نه بزبان تا چنان شود که از خویشتن و از ہمہ عالم بے خبر شود و از ہیچ چیز خبر نہ داشتہ باشد۔ چون چنین شود اگرچہ بیدار باشد آن روزن کشاده شود۔ انچہ دیگراں در خواب بینند وے بہ بیداری بیند۔ ارواح و فرشتگان در صور تہائے نیکو وے را پدید آیند و پیغامبران علیہم السلام را دیدن گیرد و از ایشاں فائدہ ہا گیرد و مددہا یابد و ملکوت آسمان و زمین بوے نمایند و کسے را که راه کشاده باشد کار عظیم بیند که در حد وصف نیاید و اما در بدایتِ کار تکلفِ مجاہده و ریاضات در کار است چناں که قولہٗ تعالےٰ:
وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا یعنی از ہمہ چیز ہا

گسسته گردی. و همگی خود را بوی دهی و به تدبیرها مشغول نه گردی.
که او سبحانه خود کار را راست کند رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا اِلٰهَ اِلَّا
هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيْلًا ؁ چون وی را به وکیلی گرفتی تو فارغ شدی
با خلق میامیز. وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُوْلُوْنَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيْلًا ؁
یعنی صبر کن بر آنچه اهل دنیا طعن و استخفاف کنند و ایشان را بگذار
گذاشتنی نیک. این همه تعلیم مجاهده و ریاضت است تا دل صافی شود
از عبادت خلق و از شهوات دنیا و از مشغله محسوسات و راه صوفیان
این است. و این راه نبوت است. گمان مبر که این حال به پیغمبران مخصوص
است. زیرا که هر همه آدمیان در اصل فطرت شائسته آن است. كُلُّ
مَوْلُوْدٍ يُوْلَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ الْاِسْلَامِ. عبارت ازین شائستگی
است. وَمَنْ لَمْ يَعْتَقِدْ اِنَّ اللّٰهَ عِبَادًا يُشَاهِدُوْنَ فِيْ حَالِ
الْيَقْظَةِ مَا لَا يُمْكِنُ لِغَيْرِهِمْ اَنْ يَرَاهُ اِلَّا فِيْ حَالِ النَّوْمِ
لَمْ يَهْتَدِ اِلٰى حَقِيْقَةِ الْاِيْمَانِ بِالنُّبُوَّةِ. و جمله محققان مجاهده
اثبات کرده اند و مر آن را به سبب مشاهده گفته اند و سهیل بن عبد الله
مجاهده را علت مشاهده گفته است. قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى وَالَّذِيْنَ
جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا. و قال جنید رحمة الله علیه
الْمُشَاهَدَاتُ مَوَارِيْثُ الْمُجَاهَدَاتِ وَلَا يَسْتَقِيْمُ النِّهَايَاتُ

اِلاَّ بِتَصْحِیْحِ الْبِدَایَاتِ۔ وَ نِدَا لَا تَیْسَّرَ اِلاَّ بِتَرْکِ الْعَادَاتِ وَ هِجْرَانِ الْمَالُوْفَاتِ۔ بزرگان گفته اند تا صدق مجاهدت نه باشد صفائی نیز نه باشد ـــ **طریقِ دوم توجه است و مراقبه** و این طریق از طریقِ نفی و اثبات اعلیٰ و اقرب است به جذبه۔ و از طریقِ مراقبه به مرتبهٔ وزارت و تصرف در ملک و ملکوت می توان رسید۔ و اشراف بر خواطر و منظرِ موهبت نظر کردن و باطنی را منور ساختن و دوام به جمعیتِ خاطر و قبولِ دلها از دوامِ مراقبه است و دوامِ دولتِ مراقبه بے مقدمه قطع علائق و عوائق و صبر بر مخالفتِ نفس و احتراز از صحبتِ اغیار میسر نه گردد۔ و مراقبه آن است که آن بے چون و بے چگون که از اسم مبارک الله مفهوم می گردد بے واسطهٔ عبارتِ عربی و فارسی و عبری وغیره ملاحظه نماید۔ دلِ خود را از محلِ صنوبری دور نه دارد۔ و این معنی را بجمیع مدارک و قویٰ دنگاهداشت نگاهت کند۔ تا آن زمان که به سبب مداومت احضار تکلف از میان برخیزد۔ و اگر دریں معنی فتورے واقع شود به اسمِ ذات که الله است با توجه به آں معنی مشغول شود تا که ذکر بماند و همان حقیقت ذکر حاصل شود۔ اما در ابتدا به واسطهٔ ضعفے که لبقیه است دریافت ایں معنی میسر نمی شود۔ ولیکن بتدریج ایں معنی پرتو اندازد و چناں شود که

غیر این معنی در نظر بصیرت چیزے نہ نماید ہر چند کہ از خود خواہد کہ تعبیر کند تواند اَنَا الحقُّ وَ هُوَ الحَقّ۔ وَهُوَ الحَقُّ اَنَا الحَق. شعر

اے برادر تو ہمیں اندیشۂ | مابقی تو استخوان وریشۂ
گر گل ست اندیشۂ تو گلشنی | ور بود خارے تو ہمیہ گلخنی

اے عزیز حق سبحانہٗ تعالےٰ نفس ناطقہ را استعدادے بخشیدہ است کہ ہر امرے کہ مستحق فی نفس الامر ست روے از در رنگ ہمسال پذیرد۔ و ہر چیز را کہ نصب العین خود سازد حکم آن گیرد سہ

گر گل گذرد بخاطرت گل باشی | ور بلبل بیقرار ازبلبل باشی
تو جزوی و حق کُل ست اگر روزے چند | اندیشۂ کل پیشہ کنی کُل باشی

و طریقے کہ نگاہداشت این آسان تر باشد آن ست کہ دم را زیر ناف حبس کردہ و زبان را بہ کام و لب را بر لب چسپاندہ نفس را حبس کند بر وجہے کہ دم در درون بسیار تنگ نہ شود و در بیرون آمدن و در درون آمدن نفس و مابین النفسین آگاہی باشد تا نفسی ازین شغل غافل نہ گردد۔ و در نسبت حضور مع اللہ فتورے واقع نہ شود تا برسد بہ آنجا کہ بے تکلف این نسبت حاضر دل او بود۔ و آگاہی صفت لازم دل گردد۔ چنانکہ بینائی در باصرہ و شنوائی در سامعہ۔ اگر کسے را چناں بخود آگاہ گرداند کہ از غایت آگاہی وصف شعور

آگاہی ادرا نماند نہایت استغراق است۔ و اوائل درین حال یعنے را حواس ظاہرہ و باطنہ از ادراک امور محسوسہ و معقولہ معطل باشند و نہایت بے خودی روے نماید و بعضے را باوجود آنکہ این معنی بکمالہ میسر شود ہمہ حواس درکار خود باشند۔ و این حال اشرف و اقوی است براول اگر کسے را توفیے بمقاصد ارباب ولایت حاصل شدہ است یقین او خواہد بود کہ شہود و حضور و مشاہدہ کہ اہلِ ولایت را می باشد عبارت از دوام حصُولِ یادداشت است۔ تعبیر از ان بہ آگاہی کردہ باشد۔ اگر درین مقام چنان شود کہ از شعور این نسبت نیز بے شعور بود و بجز ہستی حق نسبت نماند و اشغال ظاہرہ مانع نیاید از وجودِ این نسبت مانع نیاید۔ از اعمال ظاہرہ وصفِ ظاہری و شہودی از نظرِ دل برخیزد و چنان در بحر نیستی گم گردد، کہ ازو نہ فعل ماند و نہ صفت و اسم و نہ ذلت این را بزرگان تعبیر بہ فنار فنار کردہ اند اگر حق سبحانہٗ تعالےٰ او را از ین مقام ترقی بخشد و بقا بعد از فنار رساند از خود بہ محض عنایت لورے بخشد کہ بہ آن نور تواند دید کہ مشاہدہ ہمہ او جل ذکرہٗ نیست و اشیا، ہمہ مظاہر و مجالی آنحضرت است جل ذکرہٗ۔ و این امر ملکہ وے گردد او را از جملہ بالغان شمردہ اند و برائے تکمیل ناقصان مقرر شود۔ و اجازت کردہ اند بصحبت و تربیت معتقدانِ این طریق۔ و درہمیں مقام اگر دل را تمکیں حاصل شدہ است

حالش ہمہ شادی و فرح بود کہ کونین در جنبتِ او بمقدار خردل نیرزد۔ واگر
نظر دل براں بود کہ ہنوز چیزے ماندہ است کہ بہ آن نہ رسیدہ است حالش
ہمہ شوق و قلق و اضطراب و اشتیاق کہ از ہیچ کاملے از انبیاء وغیر ایشان
زائل نہ شدہ است۔ ہمیشہ حق سبحانہٗ وتعالیٰ دوستانِ خود را دریں فرح
واندوہ واشتیاق می دارد الیٰ میعادِ یوم اللقاء، زیراچہ ہر لحظہ کہ بہ تجلی
مشرف کنند بہ واسطۂ ایں تجلی استعداد دیگر حاصل شود ثم الیٰ غیر النہایۃ لیس
ہر چند کہ زلالِ تجلیات بیش تشنگی بیش۔ نہ افاضتِ آبِ حیاتِ حقیقی منقطع، و نہ
عطشِ محبانِ جمال در نقصان و زوال۔ شعر

شَرِبْتُ الْحُبَّ كَأْسًا بَعْدَ كَأْسٍ ... فَمَا نَفِدَ الشَّرَابُ وَلَا رَوِيْتُ

طریق سوم۔ رابطہ آن ست کہ پیرے کہ بمقام مشاہدہ رسیدہ باشد
و بہ تجلیاتِ ذاتیہ متحقق گشتہ باشد دیدارِ وے بمقتضاے هُمُ
الَّذِيْنَ إِذَا رُأُوْا ذُكِرَ اللّٰهُ فائدۂ ذکر دہد۔ وصحبتِ وے موجب
هُمْ جُلَسَاءُ اللّٰهِ ۔ نتیجہ صحبتِ مذکور دہد۔ چوں صحبت چنیں عزیزے دست
دہد واثرِ آن را در خود بیابد چندانکہ تواند آں را نگاہ دارد۔ و
اگر حاضر نیز نظر میانِ دو ابروے وے گمارد و چناں ربط نماید
کہ بجز وجودِ آن عزیز ہیچ نماند۔ واز وجودِ خود منسلخ گردد و بوجودِ وے
متصف گردد۔ واگر دراں فتورے واقع شود باز بہ صحبتِ وے

رجوع نماید تا از برکت او آن معنی پرتو اندازد۔ وہمچنین مرۃ لبعد اخرے تا آن زمان کہ کیفیتِ معہودہ ملکۂ وے گردد۔ ودر غیبت آن عزیز صورتِ وے را درخیال گرفتہ بجمیع قوائے ظاہری و باطنی متوجہ قلبِ صنوبری گردد۔ ہر خاطری کہ تشویش دہد نفی کند تا کیفیتِ بیخودی روے نماید و ہیچ طریق ازین اقرب نیست۔ بسیار باشد کہ چوں مرید را قابلیت آن باشد کہ پیر در وے تصرف کند در اول مرتبہ وے را بمرتبۂ مشاہدہ رساند۔ بزرگاں گفتہ اند۔ اِصْحَبُوا مَعَ اللهِ فَاِنْ لَمْ تُطِيْقُوْا مَعَ مَنْ اَصْحَبَ مَعَ اللهِ۔ یعنی ہمتے دار کہ بہ آگاہی کہ پرتوے ہست از تجلیِ ذاتی مشرف شدہ از تعلقِ کونین خلاص گردی واگر طاقت این چنین کارے نداری آگاہ بہ کسانے باش کہ پرتوِ این تجلی مشرف شدہ اند۔ واز خود رہائی یافتہ۔ وہمت شریعتِ شان از تعلقِ غیر نجات یافتہ۔ آیۃ کریمہ کُوْنُوْا مَعَ الصّٰدِقِیْن اشارہ ہمین ہست دکسے راکہ صفائیِ فطرت باقی باشد بہ اشارۂ صاحب دولتے کہ بہ شہودِ ذاتی رسیدہ باشد در اندک وقت این دولت حاصل آید بے آنکہ ریاضت ومحنت بسیار کشد۔ شعر

آنکہ بہ تبریز دید یک نظر شمس دین طعنہ زند بر دہٗ وسخرہ کند بر چلہ

فصل ۳۔ در بیان کلماتِ قدسیہ خواجہ عبدالخالق غجدوانی کہ سر حلقۂ سلسلۂ خواجگان اند۔ لاجرم الفاظِ مصطلحۂ ایشان دانستن طریقۂ

این عزیزیست موفقست را آن نسبت شیخ خواندند که سالکان این طریقه را از دو چاره

نیست [illegible] فضل ایزدی که دم وقت خواجه را صحبت این نسبت در آداب

این نسبت [illegible] فرزند [illegible] خواجه اولیاء کبیر قدس سره نوشته اند مشتمل

بر [illegible] جمیع [illegible] سالکان و مریدان بسیست و از

جمله [illegible] این چند فقره [illegible] یابد [illegible] ترا

[illegible] علم [illegible] در جمیع احوال بر تو باد که تتبع آثار [illegible]

کنی و [illegible] و فقه [illegible] صوفیان جاهل

[illegible] باعث [illegible] تمام [illegible]

طلب [illegible]

[illegible] کسی [illegible]

[illegible] مردم [illegible] صحبت [illegible]

[illegible] پدید آرد

[illegible]

[illegible]

[illegible] تو [illegible] امردان [illegible] و [illegible]

صحبت [illegible] و تا توانی [illegible]

شوی. و در طلب دنیا [illegible] شفقت

نگری۔ و ہیچ فردے را حقیر نہ شمری۔ ظاہر خود را میارا ے کہ آرائش ظاہر
از خرابیِ باطن است۔ و با خلق مجادلہ مکن۔ و از کسے چیزے مخواہ۔ و کسے
را خدمت مفرمائے۔ و مشائخ را بہ مال و تن و جان خدمت کن و افعالِ
ایشاں را انکار منمائے کہ منکر ایشاں ہرگز رستگاری نیابد۔ بہ دُنیا و
اہلِ دنیا مغرور مشو۔ باید کہ دلِ تو ہمیشہ اندوہگین باشد و بدنِ تو
بیمار۔ و چشم تو گریاں۔ و عملِ تو خالص و دعائے تو بتضرع و جامۂ تو
کہنہ، و رفیقِ تو درویش، و مایۂ تو فقر۔ و خانۂ تو مسجد، و مونسِ تو حق سبحانہٗ
و تعالیٰ"۔ و ہم از کلماتِ قدسیہ حضرتِ خواجہ ایں ہشت کلمات
است کہ بنای طریقۂ خواجگان قدس اللہ اسرارہم بر آن است۔ ہوش در
دم۔ نظر بر قدم۔ سفر در وطن۔ خلوت در انجمن۔ یاد کرد۔ باز گشت۔
نگاہ داشت، یادداشت۔ و غیر این ہمہ پنداشت و پوشیدہ نہ ماند
کہ سہ کلمہ دیگر ہست از جملہ مصطلحات ایں طائفہ علیہ و آن وقوف زمانی
و وقوف عددی، و وقوف قلبی کہ جملہ یازدہ است۔ مولانا سعد الدین
کاشغری قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ ہوش در دم۔ یعنی انتقال از نفسے بہ
نفسے می باید کہ از سر غفلت نہ باشد از سر حضور باشد و ہر نفسے کہ میزند
از حق سبحانہٗ و تعالیٰ خالی و غافل نباشد و حضرت خواجہ عبید اللہ احرار
قدس سرہٗ می فرمودہ اند کہ درین طریقہ رعایت و حفظِ نفس مہم داشتہ اند

یعنی می باید که جمیع انفاس به نسبت حضور و آگاهی مصروف شود. و اگر
کسی محافظت نفس نمی کند می گویند که فلان کس گم کرده است. یعنی طریق و روش
گم کرده است. و حضرت خواجه بهاء الدین قدس سره فرموده اند که بنای کار
درین راه بر نفس باید کرد و نفس را نگذارد که ضایع گردد و در خروج و دخول
و حفظ ما بین النفسین سعی نماید که به غفلت فرو نرود و بیرون نیاید. بیت

این سلسله زر علم به ساحل نرسید — در بحر فرو رفته است و بر ساحل نشین
بر صفحهٔ تو قطره ز موج گوهر بین — آگاه به بحر باش بین النفسین

حضرت خواجه مولانا نور الدین عبد الرحمن الجامی قدس سره السامی در
شرح رباعیات آورده اند که شیخ ابو الجناب نجم الدین کبری قدس الله
روحه در رساله فواتح الجمال می فرمایند که ذکری که جاری است بر نفوس
حیوانات انفاس ضروریه ایشان است زیرا که به آمد و شد نفس
حرف ها که اشارت به غیب هویت حق سبحانه و تعالی است گفته می شود
اگر خواهند و اگر نه خواهند. همین حرف هاست که در اسم مبارک الله است
و الف و لام از برای تعریف است و تشدید لام از برای مبالغه در آن
تعریف. پس می باید که طالب هوشمند در نسبت آگاهی حق سبحانه و تعالی
به این وجه باشد که در وقت تلفظ به این حرف شریف ذات حق سبحانه
و تعالی ملحوظ داشته باشد. و در خروج و دخول نفس واقف بوده که

در نسبت حضورِ مع اللہ فتورے واقع نہ شود تا کہ برسد بہ آنجا بے تکلفِ نگاہ داشتِ او بایں نسبت ہمیشہ حاضر دل او بودہ و بہ تکلف نتواند کہ این نسبت را از دل دور کند۔ رباعی۔

باغیب ہویت آمدے حرف شناس — انفاس ترا بود بران حرف اساس
باش آگہ ازان حرف در انفاس مدام — حرفے گفتم شگرف اگر داری پاس

پوشیدہ نماند غیبت ہویت کہ حضرت عبدالرحمٰن جامی عارف ربانی دریں رباعی گفتہ اند بہ اصطلاح اہلِ تحقیق عبارت است از ذات حق سبحانہٗ وتعالیٰ بہ اعتبار لاتعین یعنی بشرط اطلاق حقیقی کہ مقید نیست بہ اطلاق نیز ممکن نیست کہ درین مرتبہ ہیچ علمے وادراکے ہرگز بوے متعلق گردد۔ وازین حیثیت مجہول مطلق است۔

نظر بر قدم آن ست کہ سالک را در رفتن و آمدن در شہر و صحرا ہمہ جا نظر بر پشت پائے او باشد تا نظر او پراگندہ نہ شود و بجائے کہ نمی باید نیفتد۔ وحی شاید کہ نظر بر قدم اشارت بہ سرعت سیر سالک بود در قطع مسافات ہستی وسطے عقبات خود پرستی۔ یعنی ہر جا کہ نظرش منتہی شود فی الحال قدم بران نہند۔ وآنکہ ابو محمد رویم قدس سرہٗ گفتہ است کہ اَدَبُ الْمُسَافِرِ لَا يُجَاوِزُ هِمَّتَهٗ قَدَمَهٗ اشارت بہ این معنی است وحضرت عارف سبحانی عبدالرحمٰن جامی قدس سرہ السامی در کتاب

تحفۃ الاحرار در منقبت حضرت خواجہ بہاء الدین قدس سرہ این مضمون را چنین بہ نظم آوردہ اند۔ ابیات:

کہ زدہ ببہدی دہوش دم ور گذشتہ نظرش از قدم

سکہ زخود کردہ بیرون سفر باز نماندہ قدمش از نظر

سفر در وطن آن است کہ سالک در طبیعت بشری سفر کند یعنی از صفات بشری بصفات ملکی و از صفات ملکی بہ صفات رحمانی بحکم تخلقوا باخلاق اللہ انتقال فرماید و حضرت مولانا سعد الدین کاشغری قدس سرہ فرمودہ اند کہ شخصے جبیعت بہرجائے کہ انتقال نماید تشتت زائل نہ شود تا انتقالی نہ کند از صفات خبیثہ۔ بدانکہ احوال مشائخ طریقت قدس سرہ در اختیار سفر و اقامت مختلف است۔ بعضے از ایشان در بدایت سفر کنند و در نہایت مقیم شوند۔ و بعضے در بدایت مقیم شوند و در نہایت سفر کنند و بعضے در بدایت و نہایت مقیم شوند و سفر نہ کنند۔ و بعضے در بدایت و نہایت سفر کنند و مقیم نہ شوند۔ و ہر ما اللہ را ازین چہار فرقہ در سفر و اقامت نیتے صادق و غرضے صحیح است۔ چنانچہ در ترجمہ عوارف مشروح است۔ اما طریقہ خواجگان قدس اللہ تعالیٰ ارواحہم در سفر و اقامت آنست کہ در بدایت حال چندانے سفر کنند کہ خود را بہ ملازمت عزیزے رسانند پس در خدمت وے مقیم شوند۔ و اگر ہم در دیار خود کسی را

ازین طائفه پابند ترک سفر کرده بملازمت وے مشتابند وسعی جمیل در تحصیل ملکه آگاهی به تقدیم رسانند۔ بعد از حصولِ صفت ملکه سفر و اقامت علی السویه است۔ حضرت خواجه عبید الله احرار قدس سره فرموده اند۔ که مبتدی را در سفر جز پریشانی هیچ حاصل نیست۔ چو طالبے به صحبت عزیزے رسد وے را می باید که اقامت کرده قیامِ خدمتِ وے نموده وصف تمکین حاصل کند۔ و ملکه به سببِ خواجگان قدس الله تعالیٰ ارواحهم بدست می باید آورد۔ بعد ازان بهر جا که بود هیچ مانع نیست۔ رباعی

یارب چه خوش است بے دهان خندیدن   بے واسطه چشم جهان را دیدن
بنشین و سفر کن که بغایت خوش است   بے منتِ پا گردِ جهان گردیدن

حضرت عارفِ سبحانی عبد الرحمٰن جامی قدس سره در اشعة اللمعات در شرح این بیت که ؎

آئینه صورت از سفر دور است   کان پذیرائی صورت از نور است

چنان فرموده اند که جانب صورت سفر نکند و جنبش ننماید زیرا که پذیرائی صورت از جهة صفا و نوریت وجهِ خود شده است۔ هر چه در مقابله وے می افتد در وے می نماید۔ و صورتِ آن در وے منطبع می گردد بے حرکت وے به سوئے صورت۔ هم چنین چون آئینه معنوی دل از حشویاتِ صورِ کونیه خلاص یافت و نور و صفا وے را گرفت

و ظلمات و خواہشہائے طبعی زائل شد در قبول تجلیاتِ ذات وصفاتِ الٰہیہ حاجت سیر و سلوک نہ دارد زیراکہ سیر و سلوک نزدے عبارت از تصفیہ و تصقلۂ وجہ قلب است چون آن صفا و صقالت رسید از سفر سیر و سلوک مستغنی شد۔

خلوت در انجمن۔ از حضرت خواجہ بہاء الدین قدس اللہ سرہٗ پرسیدند کہ بنائے طریقۂ شما برچیست؟ فرمودہ خلوت در انجمن۔ بظاہر با خلق و بباطن با حق سبحانہٗ تعالیٰ کہ مضمونِ حدیث اَلصُّوْفِیُّ ھُوَ الْکَائِنُ وَالْبَائِنُ۔ شعر

از درون شو آشنا و از برون بیگانہ وش — این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہاں

آنچہ حق سبحانہٗ تعالیٰ فرمودہ است کہ رِجَالٌ لَّا تُلْھِیْھِمْ تِجَارَۃٌ وَّلَا بَیْعٌ عَنْ ذِکْرِ اللّٰہِ۔ اشارت بہ این مقام است۔ فرمودہ اند کہ نسبتِ باطنی درین طریقہ چنان افتادہ است کہ جمعیتِ دل در بلاد در صورتِ تفرقہ بیشتر ازان بود کہ در خلوت۔ و فرمودہ اند کہ طریقۂ ما صحبت است کہ در خلوت شہرت و در شہرت آفت است۔ و خیریت و جمعیت در صحبت بشرطیکہ نفی بود در یک دیگر۔ خواجہ اولیاء کبیر قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ خلوت در انجمن آن است کہ اشتغال و استغراق در ذکر بمرتبۂ رسد کہ اگر بہ بازار در آید ہیچ سخن و آواز بازاریان نہ شنود از استیلاء ذکر

بحقیقتِ دل۔ خواجہ عبیداللہ احرار قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ بسبب
اشتغال بذکر از روے جد و اہتمام در مدت پنج شش روز باین مرتبہ
می رسد کہ ہمہ آواز باد و حکایاتِ مردم ذکر نماید و سخن کہ گوید ذکر
شنود در جمع قاضی محمد قدس سرہٗ منقول است کہ حضرت خواجہ عبیداللہ
احرار فرمودہ اند کہ در ابتداے سلوک ذکر برمن چنان مستولی بود کہ اگر
بادے می وزید یا برگِ درختے می جنبید و یا آدمے گفتگوے مرا ہاں
بگوش می رسید ہمہ ذکر می پنداشتم۔ ہر کرا در بدایتِ حال چنان
نہ شود نہایت وے بغایت کمالاتِ ذات برسد۔

یاد کرد۔ و آن عبارت از ذکر لسانی یا قلبی است۔ حضرت
مولانا سعدالدین کاشغری قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ طریق تعلیم ذکر
آنست کہ اول شیخ بدل گوید لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ
مرید دلِ خود را حاضر کند و بمقابلۂ دلِ شیخ بدارد و چشم فراز کند دہان
استوار دارد و زبان را بکام چسپاند و دندان را برہم نہد و نفس را
بگیرد و با قوت و تعظیم تمام ذکر شروع کند موافقتِ شیخ بدل گوید
نہ بزبان۔ در حبسِ نفس صبر کند۔ در یک نفس سہ بار گوید چنانکہ اثرِ
حلاوتِ ذکر بدل برسد و حضرت خواجہ عبیداللہ احرار قدس سرہٗ
در بعضے از کلماتِ قدسیہ نوشتہ اند کہ مقصود از ذکر آن است کہ

دل ہمیشہ آگاہ بحق سبحانہ' تعالیٰ باشد بوصف محبت وتعظیم۔ اگر درصحبت ارباب جمعیت این آگاہی حاصل شود خلاصۂ ذکر حاصل شد واگر درصحبت این آگاہی حاصل نہ شود طریق آن است کہ ذکر گفتہ شود بہ طریقے کہ در فصل سابق گذشتہ۔

دبازگشت عبارت است از ملاحظۂ ذکر۔ یعنی ہر بارے کہ بزبان و دل کلمۂ طیب را بگوید باید کہ درعقب آن بہمان زیادہ گوید۔ خداوندا مقصودِ من توئی ورضائے تو۔ زیراکہ این کلمۂ بازگشت نفی کنندۂ ہر خاطرے راکہ بیابد از نیک و بد تا ذکر او خالص ماند وسر او ازماسوٰی فارغ گردد۔ اگر مبتدی دربدایت ذکر بکلمہ بازگشت از خود صدقے درنیابد باید کہ ترکِ آن نہ کند۔ زیراکہ بتدریج آثار صدق لظہور می یابد۔

نگاہداشت۔ وآن عبارت از مراقبۂ خواطر است چنانکہ دریکدم چندبار کلمۂ طیب بگوید تا خاطر تغیر نہ ردد۔ حضرت مولانا سعدالدین قدس سرہٗ درمعنی این کلمہ فرمودہ اند۔ باید کہ یک ساعت و دوساعت وزیادہ از دوساعت آن مقدار کہ میسر شود خاطر خودرا نگاہدارد کہ غیرے بخاطرِ وے نگذرد۔ از خدمت مولانا قاسم علیہ الرحمۃ کہ ازکبار اصحاب ومخصوصان حضرت خواجہ عبیداللہ احرارؒ بودند منقول است

کہ فرمودہ اند کہ بلکہ در نگاہداشت بہ آن وجہ رسیدہ است کہ از وقتِ طلوع فجر تا چاشتِ بلند دل را از خطورِ اغیار نگاہ می توان داشت بر وجہے کہ درین مقدار زمان قوتِ متخیلہ از عمل خود معزول گردد پوشیدہ نماند کہ عزل قوتِ متخیلہ بتمامہا از عمل اگرچہ نیم ساعت باشد نزد اہلِ تحقیق امرے بغایت عظیم است و آن از نوادر است۔ و بعضے کمّلِ اولیا را احیاناً این معنی دست می دہد۔ چنانکہ حضرت شیخ محی الدین ابن العربی قدس اللہ تعالیٰ سرہٗ در فتوحات مکی آنجا کہ بیان سجودِ قلب کردہ اند در اسولۂ و اجوبہ خواجہ محمد علی حکیم ترمذی قدس اللہ تعالیٰ سرہٗ تحقیق این کردہ اند۔

یاد داشت کہ مقصود ازین ہمہ آنست عبارت از دوام آگاہی است بحق سبحانہٗ تعالیٰ بر سبیلِ ذوق۔ و بعضے بہ این عبارت گفتہ اند کہ حضور بے غیبت است۔ و نزد اہلِ تحقیق مشاہدہ کہ استیلاء شہود حق است بر دل بتوسط حب ذاتی کنایت از حضور یاد داشت است۔ و حضرت خواجہ احرار در شرح این چہار کلمہ کہ مذکور شد این عبارت فرمودہ اند کہ یاد کرد عبارت از تکلف است در ذکر۔ و بازگشت عبارت از رجعت بحق سبحانہٗ و تعالیٰ بران وجہ کہ ہر بار کہ کلمہ طیب را گوید از عقبِ آن بدل اندیشد کہ خداوندا مقصودِ من توئی۔ نگاہداشت عبارت از محافظتِ این رجوع است۔ و یاد داشت

عبارت از رسوخ است در نگاہداشت

وقوفِ زمانی ۔ حضرت بہاء الدین قدس سرہٗ فرمودہ اند وقوفِ زمانی کہ کارگزارندہ راہ است آن است کہ بندہ واقفِ احوالِ خود باشد در ہر زمانے کہ صفت و حالِ او چیست موجبِ شکر است یا موجبِ عذر ہمچنیں حضرت مولانا یعقوب چرخی قدس سرہٗ فرمودہ اند و در حالِ بسط شکر فرمودہ اند کہ رعایت این دو حال وقوفِ زمانی است ۔ و ہم حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند کہ بنائے کارِ سالک را در وقوفِ زمانی بر ساعت نہادہ اند تا دریابندہ نفس شود کہ بحضور می گذرد یا بغفلت کہ اگر بر نفس بنا نہ کنند دریابندہ این دو صفت نہ شود ۔ وقوفِ زمانی عبارت از محاسبہ است ۔ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند کہ محاسبہ آن است کہ ہر ساعتے کہ آنچہ بر ما گذشتہ است محاسبہ می کنم کہ غفلت چیست و حضور چیست ۔ می بینم کہ ہمہ نقصان است پس باز گشت می کنم و عمل از سر می گیرم ۔

وقوفِ عددی ۔ و آن عبارت از رعایت عدد است در ذکر ۔ حضرت خواجہ بزرگ بہاء الدین قدس اللہ تعالےٰ سرہ فرمودہ اند کہ رعایت عدد در ذکر قلبی برائے دفع خواطر متفرقہ است

وآنچه در کلامِ خواجگان قدس اللہ تعالیٰ ارواحہم واقع است کہ فلانے مر فلانے را بہ وقوفِ عددی امر فرمود مقصود ذکرِ قلبی ہے با رعایتِ عدد، نہ مجرد رعایتِ عدد در ذکرِ قلبی۔ وذاکر را باید کہ در یک نفس سہ کرت یا پنج کرت یا ہفت کرت یا بست ویک کرت ذکر گوید وعددِ طاق را لازم شمرد حضرت خواجہ علاءالدین عطار قدس اللہ روحہ فرمودہ اند بسیار گفتن شرط نیست باید کہ ہر قدر کہ گوید از سرِ وقوف وحضور باشد تا فائدہ این مرتب گردد۔ وچون در ذکرِ قلبی عدد از بست ویک بگذرد واثر ظاہر نہ شود دلیل باشد بہ بے حاصلیِ آن عمل۔ واثر ذکر آن بود کہ در زمانِ نفی وجودِ بشریت منفی شود ودر زمانِ اثبات اثرے از آثارِ تصرفِ جذباتِ الوہیت مطالعہ افتد۔ وآنکہ حضرت بزرگ فرمودہ اند کہ وقوفِ عددی اول مرتبۂ علمِ لدنی است۔ می تواند بود کہ نسبت با اہلِ بدایت اول مرتبہ لدنی مطالعہ این آثارِ تصرفاتِ جذباتِ الوہیت بود کہ حضرت خواجہ علاءالدین فرمودہ اند چہ آن کیفیتے وحالتے است کہ موصول است بمرتبۂ قرب وعلمِ لدنی دران مرتبہ مکشوف می شود۔ ونسبت با اہلِ نہایت وقوفِ عددی کہ اول مرتبہ علمِ لدنی است آن باشد کہ ذاکر واقف شود بر سریانِ واحدِ حقیقی در مراتبِ اعداد کونی ہمچنانکہ واقف است بہ سریانِ واحدِ عددی

درمراتبِ اعدادِ حسابی۔ شعر

اعدادِ کون و صورتِ کثرت نمائشی است　　فَالْکُلُّ وَاحِدٌ یَتَجَلّٰی بِکُلِّ شَان

یکے از اکابر محققان این مضمون را چنین گفتہ است ؎

کثرت چو نیک درنگری عینِ وحدت است　　ما را شکے نماند درین گر ترا شکے است

در ہر عدد کہ بنگری از روے اعتبار　　گر صورتش نہ بینی در مادہ اش یکے است

و در شرح عبارات فرمودہ۔ ؎

درمذہبِ اہلِ کشف و اربابِ خرد　　ساری است احد درہمہ افراد احد

زیرا کہ عدد گرچہ بردن است زحد　　ہم صورت و ہم مادہ اش ہست احد

و بحقیقت این وقوف است کہ اول مرتبہ علم لدنی است۔ واللہ اعلم بالصواب۔

و پوشیدہ نماند کہ علم لدنی علمے است کہ اہلِ قرب را بتعلیم الٰہی و تفہیم ربّانی معلوم و مفہوم می شود نہ بدلائلِ عقلی و شواہدِ نقلی۔ چنانچہ کلامِ قدیم درحق حضرتِ خضر علیہ السلام فرمودہ وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَّدُنَّا عِلْمًاO و فرق میان علمِ یقینی و علمِ لدنی آن است کہ علمِ یقینی عبارت از ادراکِ ذات و صفاتِ الٰہی است۔ و علم لدنی کنایت از ادراکِ معنی و فہمِ کلمات از حق سبحانہٗ و تعالیٰ لطریقِ الہام۔

وقوفِ قلبی۔ و آن بردو معنی محمول است۔ یکے آنکہ دلِ ذاکر

واقف و آگاه باشد به حق سبحانهٗ تعالےٰ و آن از مقولۂ یاد داشت حضرت خواجہ عبیداللہ احرارؒ در بعض کلمات قدسیہ خود نوشتہ اند کہ وقوف قلبی عبارت از آگاہی و حاضر بودن دل ہست بجناب حق سبحانہٗ تعالےٰ بر آن وجہ کہ دل را ہیچ پایتی جز از حق سبحانہٗ نباشد۔ و معنی دوم آنست کہ ذاکر از دل واقف بود۔ یعنی در اثنائے ذکر متوجہ قطعۂ لحم صنوبری الشکل شود و او را بمجاز دل می گویند۔ و در جانب الیسر محاذی پستان چپ واقع ہست۔ و او را مشغول و گویا بذکر گرداند و نگذارد کہ از ذکر و مفہوم ذکر غافل و زائل گردد۔ حضرت خواجہ بہاؤالدین قدس سرہٗ در ذکر حبس نفس و رعایت عدد را لازم نمی شمرند۔ اما وقوف قلبی را بہر دو معنی کہ گفتہ اند ہم می داشتند و لازم می شمردند۔ زیرا کہ خلاصہ آنچہ مقصود ہست از ذکر در وقوف قلب ہست۔ شعر۔

ماند مرغے باش ہاں بر بیضۂ دل پاسبان ۔۔۔ کز بیضۂ دل زایدت مستی و ذوق و قہقہہ

فصل ۴ ۔ در بیان توجہ وغیر آن ۔ طریقۂ توجہ این طائفہ علیہ در پرورش نسبت باطنی ایشان چنان ہست۔ ہر گاہ کہ خواہند بدل اشتغال نمایند اولاً صورت آن شخص کہ این نسبت از وی یافتہ باشند در خیال در آرند، تا آن زمان کہ اثر حرارت و کیفیت معہودہ ایشان پیدا شود۔ بعد از آن آن خیال را نفی نہ کنند بلکہ آن را نگاہدارند و چشم و گوش و ہمہ قوی بہ آن خیال متوجہ بہ قلب شوند کہ عبارت ہست از حقیقت جامع انسانی کہ مجموعۂ کائنات از علوی و سفلی مفصل آن ہست ۔ اگرچہ آن از حلول در اجسام منزہ ہست۔ اما چون نسبتے

میان او و میانِ این قطعۂ صنوبری است۔ پس توجہ باین لحم صنوبری باید بود و چشم و فکر و خیال وہمہ قوی را بران باید گماشت۔ و ما شک نداریم کہ درین حالت کیفیت غیبت و بے خودی بہ رُخ نمودن آغاز کند۔ آن کیفیت را الٰہی غرض باید کرد و ہر خطرہ کہ در آید بتوجہ بحقیقتِ قلب خود نفی آن باید کرد۔ اگر نفی نہ شود التجا بصورتِ آن شخص باید کرد تا باز آن نسبت پیدا شود۔ آن زمان خود صورت نفی خواہد شد و اما باید کہ شخص متوجہ آن صورت را نفی نہ کند تا اگر چنانچہ بآن صورتِ وساوس نفی نہ شود چند نوبت بہ اسم یا فعّال لِمَا یُرید معنی در دل مشغول شود۔ اگر باین نیز دفع نہ شود در دل چند نوبت بہ تامل کلمۂ لا الٰہ الا اللّٰہ بدین طریق کہ لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا اللّٰہ تصور کند و آن وسوسہ مشوش از ہر نوع کہ باشد۔ چون موجودی است از موجودات ذہنی بحقیقت آن را الحق سبحانہٗ و تعالیٰ قائم ببیند۔ بلکہ عین حق داند۔ زیرا کہ باطل نیز بعض از ظہوراتِ حق است کما قال الشیخ ابو زید قدس سرہٗ۔ اشعار

لَا تُنْكِرُ الْبَاطِلَ فِیْ طَوْرِہٖ ۔ فَاِنَّہٗ بَعْضُ ظُهُوْرَاتِہٖ

وَاَعْطِ مِنْكَ بِمِقْدَارِہٖ ۔ حَتّٰی تُوَفِّیْ حَقَّ اِثْبَاتِہٖ

وَقَالَ الشَّیْخُ مُؤَیَّدُ الدِّیْنِ الْجَنْدِیْ فِیْ تَتِمَّتِهَا۔ ؎

فَالْحَقُّ قَدْ یَظْهَرُ فِیْ صُوْرَۃٍ ۔ یُنْكِرُہُ الْجَاهِلُ فِیْ ذَاتِہٖ

و شک نیست کہ بہ این تعمل ذوقے شود و نسبت عزیزان قوت گیرد و آن زمان آن فکر را نیز نفی کند و بحقیقتِ بے خودی متوجہ شود و از پے آن

برود۔ واگر باآنکہ لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ در دل بگوید واللہ را مدبہ دہہ بدل فرو برد وآن مقدار مشغول شود کہ بسیار ملول نہ گردد۔ چون بیند کہ ملول خواہد شد ترک کند وبداند کہ مادام غیبت وبے تودی ولسنیت عزیزان در ترقی باشد فکر درحقائق اشیار توجہ بہ جزئیات عین کفر ہست۔ ع

باخودی کفر وبے خودی دین است

بلکہ فکر دراسمار وصفاتِ حق سبحانہٗ تعالےٰ ہم نہ باید کرد۔ زیراکہ مطلبِ این طائفہ علیہ توجہ بہ نسبتی است کہ سرحدِ موادیِ حیرت ہست ومقام تجلی انوارِ ذات است۔ ذکرِ اسمار وصفات نیک نیست کہ ازین مرتبہ فروتر ہست۔ شعر

تومباش اصلا کمال این است بس | رَو درو گم شو وصال این ست بس

رباید کہ در بازار وگفتگوے واکل وشرب وہمہ حالات آن حقیقت جامع را نصب العین خود سازد۔ واورا حاضر داند وتصورِ خود بہ از حضرت جامعہ خود غافل نہ شود۔ بلکہ ہمہ اشیار را بوے قائم داند سعی کند کہ آن را درہمہ موجوداتِ مستحسنہ وغیر مستحسنہ مشاہدہ نماید تا بجائے رسد کہ خود را ہمہ بیند وہمہ اشیار را آئینہٗ جمالِ باکمالِ خود داند ودرحالتِ سخن گفتن نیز باید کہ ازین مشاہدہ غافل نہ شود۔ بلکہ گوشہٗ چشمِ دلِ او بدان سو باشد۔ اگرچہ بظاہر بچیزہائے دیگر مشغول باشد۔ چنانچہ فرمودہ اند۔ شعر

از درون شو آشنا، واز برون بیگانہ باش | این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

وہر چند کہ صحبت بیشتر باشد این نسبت قوی تر گردد۔ چون بمرتبہ رسد
کہ تفرقہ میانِ دل و زبان نتواند کردن۔ و خلق او را از حق حجاب نشود۔ و حق حجاب
از خلق نہ گردد۔ آن زمان تواند کہ بصفتِ جذبہ در دیگران تصرف کند و از
جانبِ ارشاد دعوتِ خلق بحق آن کسے را باشد کہ باین مرتبہ برسد و باید
کہ خود را از غضب راندن نگاہدارد کہ راندنِ غضب ظرفِ باطن را از نورِ
معنی تہی و خالی می سازد۔ و اگر ناگاہ غضبے واقع شود یا قصورے دست
دہد کدورتے قوی ظاہر گردد۔ سررشتۂ نسبت کم گردد یا ضعیف شود۔
غسلے کند۔ اگر قوتِ مزاج وفا کند بہ آب سرد صفا می دہد و الا بہ آب
گرم و جامۂ پاک بپوشد و در خالی جای دو رکعت نماز بگذارد و چند
نوبت بقوۃ نفس برکشد و خود را خالی سازد و بعد ازان ہمان طریق کہ
گذشت متوجہ شود و در ظاہر نیز پیشِ حضرتِ جامع خود تضرع و بکلی
توجہ باو نماید و بداند کہ این حقیقتِ جامعہ مظہر مجموع ذات و صفات
حق است، نہ آنکہ حق سبحانہ، در وے حلول کردہ بلکہ بمنزلۂ صورت است
در مرأت۔ پس این تضرع بحقیقت نزد حق سبحانہ، و تعالی باشد و بعضے
ازین طائفہ علیہ قدس اللہ اسرارہم بجائے توجہ شیخ و نگاہداشت صورتِ او
نگارہ داشت ہیئت رقمے کلمۂ طیبہ یا اسمِ مبارک اللہ می فرمایند خواہ آن را
در خارج از خویش بنظرِ حسن ملاحظہ فرمایند خواہ در حوالی دل و سینہ بہ تخییل

امر کنند۔ و فقیر ده ساله بود که حضرت خواجہ ہاشم افاض اللہ علینا برکاتہٗ چون در دہلی تشریف آوردہ بودند فقیر را بہ کتابت اسمِ مبارک اللہ امر فرمودند بعد از مدتے بہ تخیل اسمِ مبارک در حوالی دل مامور شدم بسیار غیبت و بےخودی روئے میداد کہ اصلا گنجایش خطرہ دیگر نمی شد و حیلے لذت و اطمینانِ قلب یافتہ می شد وَمَنْ لَمْ یَذُقْ لَمْ یَدْرِ مثلے مقرر است۔ پوشیدہ نماند کہ لفظِ نسبت و لفظِ یار دو کلمہ است کہ در عبارت و اشارات خواجگان قدس اللہ تعالےٰ ارواحھم بسیار واقع شدہ است گاہے نسبت گویند مراد از ان طریقہ و کیفیت مخصوصہ معہودہ این طائفہ علیہ دارند و گاہے صفت غالب و ملکہ نفس کشی ارادہ کنند۔ و گاہے یار گویند و مراد گرانی بے نسبتی دارند۔ چنانکہ فلان بارے آورد یا فلان مارا در بار ساخت۔ و قتے کہ با کسے ملاقات کنند کہ بطریقہ ایشان مناسبتے نہ داشتہ باشد و از نسبت او متاثر شوند اگرچہ آنکس از اہلِ سلوک یا اہلِ علم و تقویٰ باشد زیراکہ نسبت این عزیزان فوق نسبتہا است و ہرچہ غیر آن است بار بر خاطر ایشان است و گاہے لفظ بار گویند و از ان مرضے و غرضے ارادہ کنند چنانکہ گویند فلان بار فلان برداشت یا فلان بار بر فلان انداخت۔ مراد ایشان دفع مرض یا حوالہ مرض باشد۔ و مخفی نماند کہ رفع مرض و حوالہ مرض اکثر در طریقہ خواجگان است قدس اللہ ارواحھم۔ و حضرت خواجہ عبید اللہ احرار قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ

آنچه از اکابر خانوادۀ خواجگان قدس الله اسرارہم منقول است کہ در بارۂ مردم می آیند بیکے از دو صورت می تواند بود۔ یکے آنکہ وقتے آشنائے و عزیزے را مرضے و ملالتے یا ابتلا بہ معصیتے عارض می شود الیشان طہارت می سازند و نماز می گذارند و تضرع و زاری می کنند و از حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ در می خواہند کہ اورا ازان عارضہ پاک و طاہر گردانند۔ و صورتے دیگر آن است کہ صاحب مصدر آن مرض و یا معصیت خود را می دانند و بجائے او خود را اثبات می کنند و بعد از طہارت و نماز تمام تضرع و زاری می کنند و بصدق و اخلاص توبہ و انابت می نمایند و خاطر مشغول می دارند و ہمت برمی گذارند کہ اورا ازان ابتلا تمام خلاصے و نجاتے میسر می شود۔ و فرمودہ اند در وقتے کہ یارے و عزیزے بیمار است او را بہمت مددگاری کردن بسیار خوب است۔ مدد بر دو نوع است یکے ہمت بتمامی مصروف باشد کہ مرض مرتفع شود۔ دیگر آنکہ در وقت مرض تفرقہ خاطر بسیاری باشد و بہ آسانی خاطر جمع می شود۔ و ہمت مدد می نمایند کہ تفرقہ مرتفع می شود۔ یا آنچہ مقصود اصلی است نصب العین گردد۔ **طریقۂ توجہ خواجگان** قدس الله اسرارہم آن توجہ را تصرف می نامند بدین وجہ است کہ بدل متوجہ دل طالب شوند و از رہگذر آن ارتباط اتصال و اتحادے میان دل الیشان و باطن آن طالب واقع می شود و بطریق انعکاس از دل الیشان پرتو بر باطن وے می تابد و این صفتے است کہ ناشے از استعداد

الیشان ہست کہ بطریقِ انعکاس در آئینۂ استعداد آن طالب ظاہر شدہ اگر این ارتباط متصل شود آنچہ بطریقِ انعکاس حاصل شدہ بود صفتِ دوام پذیرد و تبیین شرائط تصرف و دقائق آن و تفصیل روش آن بہ گفتن مرشد تعلق دارد۔ و منقول ہست از خواجہ محمد یحییٰ پسر حضرت خواجہ عبید اللہ احرار قدس اللہ تعالیٰ سرہما کہ ارباب تصرف بر انواع اند۔ بعضے ماذون و مختار کہ بہ اذنِ حق سبحانہ وتعالیٰ و باختیارِ خود ہرگاہ کہ خواہند تصرف کنند و اورا بمقامِ فنا و بے خودی رسانند و بعضے دیگر از ان قبیلہ اند کہ باوجود قوتِ تصرف جز بامرِ غیبی تصرف نہ کنند و تا از پیشگاہ مامور نہ شوند بہ کسے توجہ نہ کنند و بعضے دیگر آن چنانند کہ گاہ گاہ صفتے و حالتے بر الیشان غالب شود و در غلبۂ آن حال در باطن مریدان تصرف کنند و از حالِ خود الیشان را متاثر سازند پس کسے کہ نہ مختار بود و نہ ماذون و نہ مغلوب از وے چشمِ تصرف نباید داشت ۔

ترجمہ صفحہ ھذا۔ ظاہر ہوئی ہے کہ بطریق عکس کے طالب کی استعداد کے آئینہ میں ظاہر ہوئی ہے۔ اگر یہ ارتباط متصل ہو تو جو بطریق عکس کے حاصل ہوا تھا صفتِ دوام ہو جاتا ہے۔ اور بیان شرائطِ تصرف کا اور اُس کے دقائق اور اس کی روش کی تفصیل مرشد کے کہنے سے متعلق ہے اور منقول ہے حضرت خواجہ محمد یحییٰ صاحبزادے حضرت خواجہ عبید اللہ احرار قدس سرہما سے کہ اہلِ تصرف بہت طرح کے ہیں۔ بعضے ماذون و مختار ہیں کہ حق سبحانہٗ تعالیٰ

(۳) حیات سعیدیہ۔ حضرت مولانا شاہ زوار حسین صاحب مدظلہ العالی نے اپنے شیخ حضرت خواجہ محمد سعید قریشی رحمۃ اللہ علیہ کے حالات بڑے پرکیف انداز میں لکھے ہیں جو معرفت و حقیقت کے آئینہ دار ہیں۔ قیمت دو روپیہ ۲/

(۴) گلدستۂ مناجات۔ حضرت مولانا شاہ زوار حسین صاحب مدظلہ العالی نے بعض اکابر اولیائے کرامؒ کی عربی، فارسی اور اردو مناجات کا یہ مجموعہ مرتب فرمایا ہے۔ اس کا ہر شعر اہل دل کیلیے جان اور غذائے روح ہے۔ قیمت ۴/

(۵) رسائل مشاہیر نقشبندیہ۔ حضرت خواجۂ خواجگان بہاء الدین نقشبند بخاری قدس سرہ، حضرت خواجہ عزیزان علی رامیتنی، حضرت خواجہ عبید اللہ احرار، حضرت مولانا یعقوب چرخی، خواجہ عبید اللہ (خواجہ کلاں)، خواجہ عبید اللہ (خواجۂ خورد) اور حضرت شاہ غلام علی دہلوی رحمۃ اللہ علیہم کے بیش بہا فارسی رسالوں کا مجموعہ ہے۔ اس کا ہر فقرہ اور ہر جملہ بے شمار نکات و کیفیات کا خزانہ ہے۔ تصوف کے موافق اور مخالف بھی کیلیے قابل مطالعہ ہے۔ ڈاکٹر غلام مصطفےٰ خاں صاحب نے مرتب کیا ہے۔ قیمت ۸/

(۶) ہدایت الطالبین۔ حضرت شاہ ابو سعید زکی القدر دہلوی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۵۰ھ) کا یہ گراں قدر اور نادر رسالہ نقشبندیہ مجددیہ سلوک سے متعلق ہے اور نہایت جامع ہے۔ ڈاکٹر غلام مصطفےٰ خاں صاحب نے اس کے فارسی متن کے ساتھ اردو ترجمہ بھی ترتیب دیا ہے جو بہت رواں دواں ہے۔ قیمت ۸/

(۷) تحفۂ زواریہ۔ حضرت شاہ احمد سعید دہلوی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۷۷ھ) کے نایاب فارسی مکتوبات کا مجموعہ ہے، جو ڈاکٹر صاحب موصوف نے مرتب کیا ہے۔ مسائل شریعت و طریقت کا نچوڑ ہے۔ اور ادب و تاریخ کے لحاظ سے بھی اہم ہے۔ پہلی بار شائع ہوا ہے۔ قیمت ۸/

ملنے کا پتہ:-

عبدالرحمٰن خاں، ۳۲۸/۲ ہیر الٰہی بخش کالونی۔ کراچی ۵